

УДК 271.22(477):260.2

Ю. Г. Борейко,*кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та релігієзнавства Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки*

РЕЛІГІЙНА ПОВСЯКДЕННІСТЬ ЯК СФЕРА КОМУНІКАЦІЇ ОЦЕРКОВЛЕНИХ ВІРУЮЧИХ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

У статті аналізуються особливості релігійної повсякденності як сфери комунікації оцерковлених віруючих сучасного українського православ'я, з'ясовується специфіка місіонерської, катехизаторської, благодійної, церковно-суспільної діяльності в структурі релігійної повсякденності, риси релігійної комунікації православних віруючих на повсякденному рівні.

Ключові слова: *релігійна повсякденність, українське православ'я, оцерковлений віруючий, мова релігії, релігійна комунікація.*

РЕЛИГИОЗНАЯ ПОВСЕДНЕВНОСТЬ КАК СФЕРА КОММУНИКАЦИИ ВОЦЕРКОВЛЕННЫХ ВЕРУЮЩИХ УКРАИНСКОГО ПРАВОСЛАВИЯ

В статье анализируются особенности религиозной повседневности как сферы коммуникации воцерковленных верующих современного украинского православия, выясняется специфика миссионерской, катехизаторской, благотворительной, церковно-общественной деятельности в структуре религиозной повседневности, черты религиозной коммуникации православных верующих на повседневном уровне.

Ключевые слова: *религиозная повседневность, украинское православие, воцерковленный верующий, язык религии, религиозная коммуникация.*

RELIGIOUS EVERYDAY LIFE AS A SPHERE OF COMMUNICATION OF STRONG BELIEVERS OF UKRAINIAN ORTHODOXY

In the article it was analyzed peculiarities religious everyday life as a sphere of communication of strong believers of modern Ukrainian Orthodoxy, it was found out the specific character of missionary, catechist, beneficial, church and social activity in the structure of religious everyday life, features of religious communication of

orthodox believers on everyday level, factors that constitute one and the same character of religious everyday life of strong believer of Ukrainian Orthodox Churches were defined.

The author interprets everyday life as integral socio-cultural life of believers, conditions of their vital activity obvious reality were happens indirect and mediated communication, common communicative space that guarantees human socialization is emerged. One of variants of everyday life is world of religious everyday life that consists of experience, ideas and social behavior that reflect religious views of religious society and its members separately. Religious everyday life and its components that form the basis of everyday reality appear and form in communication, in constant contact between people.

Afterwards religious everyday life becomes obligatory and integral basis of religious communication of strong orthodoxy believers. The main factor of religious life sphere and communication character of believers of Ukrainian Orthodoxy on everyday life level is language of region. Religious terms and sayings that constitute religious language in a mystified form reflect real relations of natural, social, cultural and other surroundings. Participation in religious ceremonies demands avoiding contact with sacrum difference between sacred and spoken languages. The task of the language of religion is approaching of God's world about whom we may speak only with the help of symbols, comparisons, metaphors, paradoxes.

Keywords: *religious everyday life, Ukrainian Orthodoxy, strong believer, religious language, religious communication.*

Людина реалізується в щоденній практиці, апробуючи й адаптуючи плани й задуми в повсякденному житті. Повсякденність, отже, є дійсністю, що постійно переживається та об'єктивується в досвіді індивіда. Одним з варіантів повсякденності є світ релігійної повсякденності, яку складає сукупність досвіду, уявлень, соціальної поведінки, які віддзеркалюють релігійні погляди як релігійної громади, так і окремих її членів. Відтак вивчення колективної та індивідуальної форм релігійності можливе завдяки дослідженню не лише релігійної свідомості та поведінки, а й змінам повсякденного життя віруючих. Тому актуальною релігієзнавчою проблемою є дослідження світу повсякденності віруючих українського православ'я, з'ясування їх аксіологічних установок у процесі повсякденного освоєння дійсності.

Різницю між повсякденністю як такою та її конкретними образами, повсякденною реальністю і буденною свідомістю проводять І. Касавін і С. Щавелев [4]. Проблеми повсякденності релігії, зокрема православної конфесії, в контексті викликів сучасного світу, аналізує К. Елбакян [15]. Про потребу в трансформації Церкви у взаємодії з сучасним суспільством пише О. Кирлежева, закликаючи християн ставити під питання передусім самих себе, власну «адекватність»

Богові й світові [5]. На ролі спілкування в забезпеченні задоволення світоглядних та духовних запитів релігійного індивіда наголошує П. Павленко [1, с. 549]. Мову релігії, як засіб комунікації між людьми й з Богом, вивчає Д. Пивоваров, вважаючи її матеріальною оболонкою релігійного мислення, безпосередньою дійсністю релігійної думки в її знаково-символічному втіленні [8]. Дослідження М. Петрушкевич присвячене особливостям релігійної комунікації у православ'ї [7].

Мета статті – виявлення особливостей релігійної повсякденності як сфери комунікації оцерковлених віруючих сучасного українського православ'я. Завданнями статті є визначення чинників однотипності релігійної повсякденності оцерковлених віруючих українських православних церков, характеристика катехизаторської, благодійної, церковно-суспільної, просвітницької діяльності як складової релігійної повсякденності православних віруючих, встановлення значення мови релігії та характеру релігійної комунікації віруючих українського православ'я на повсякденному рівні.

Повсякденність як спільна інтерсуб'єктивна реальність здійснює координацію людей для вирішення загальних практичних і прагматичних завдань, насамперед пов'язаних з функціонуванням людини як біологічної істоти. З цієї причини повсякденність постає домінуючою складовою інституційних процесів, адже все, що пізнається, створюється і зміцнюється в суспільстві не виходить за рамки повсякденного буття. Відтак повсякденність стосується й сфери релігії, яка лише в інституалізації набуває форму, здатну тривалий час існувати й зберігати традиції. Мета існування церкви, незважаючи на те, що вона створена людьми і для людей, виходить за рамки земної ситуації, оскільки припускає порятунок і посмертне існування своїх членів. Тому Церкви й вважають містичною єдністю в Бозі, а не лише релігійними організаціями, що забезпечують міжособистісні зв'язки. В рамках церкви як релігійної організації створюються певні рутинні зразки поведінки, що дозволяють структурувати й інституалізувати її діяльність.

Розмірковуючи про місце християнських церков, зокрема православної, в сучасну епоху О. Кирлежев стверджує, що доки православ'я не зрозуміє, що воно існує в реальному сучасному світі, де будь-яка релігія переживає сутнісну кризу і повинна судити себе перед лицем безрелігійного світу – до того часу будь-яка розмова про «Бога», «Церкву», «релігію», «християнство», яку ведуть у суспільстві «релігійні люди», звучатиме або нескінченно двозначно, або взагалі безглуздо [5]. Схожу думку висловлює Ю. Чорноморець, стверджуючи, що релігія повинна трансформуватися відповідно до сучасного

контексту, щоб задовольнити потреби суспільства. Спроби християн повчати суспільство без намагання самим наблизитися до власного ідеалу приречені на поразку [14].

Сучасна конфесійна свідомість, на думку К. Елбакян, розмиває власну шкалу цінностей, викривлює символічний пантеон, деформує сформовані століттями норми. Проте водночас вона може успішно вести діалог із зовнішнім світом, оскільки розмовляє на зрозумілій йому мові, оперує очевидними для масової свідомості стереотипами. У випадку, коли конфесійна свідомість залишається жорстко догматичною і внаслідок цього обмеженою, не сприймає опонента як рівного, вважає свої ціннісно-нормативні установки єдино правильними, робить спроби в процесі діалогу нав'язати їх зовнішньому світу, діалог виявляється завчасно приреченим [15].

Отже, вихід за власні амбіції назустріч іншому та здатність його чути, взаємоповага і взаємодія у повсякденному житті є запорукою об'єднання релігійного соціуму й розвитку в ньому православної спільноти. Серед чинників, що об'єднують православних віруючих Сходу й Заходу України, одним з основних є християнські цінності, що мають єдине джерело – Хрещення святого князя Володимира. За словами митрополита Володимира, єдність двох ідентичностей можлива завдяки прийняттю євхаристійної еклезіології, яка передбачає пріоритет універсального, проте важливе місце відводить національному. Якщо українська церква не буде власне українською – то вона зрадить власному християнському покликанню [12].

Для класичної української ідентичності характерне поєднання обрядовіства з пошуком шляхів морального євангельського ідеалу, колективізму – з індивідуалізмом, покори владі з «хуторянством». Натомість українському православ'ю притаманна загальна невизначеність щодо власної ідентичності, що виявляється, насамперед, у напруженні між протилежними характеристиками, які поєднувалися в традиційній українській ідентичності. Велика кількість православних впевнена в перевагах власного душевного відчуття Божественного над обрядами, проте обрядовіство посідає важливе значення при низькій відвідуваності церкви [13].

В сучасних українських реаліях, в яких православна конфесія не домінує, а є одним з учасників релігійного дискурсу, на рівні буденної свідомості важко підтримувати релігійну віру, виявляти її в релігійних практиках, моделях поведінки, релігійних уявленнях та оцінці дійсності. Так, віруючі мало залучені до участі в заходах своїх релігійних громад і поза межами релігійних служб. Зокрема три чверті опитаних

віруючих (76 %) ніколи чи майже ніколи не беруть участь у такій діяльності, тоді як часто або постійно вдаються до таких дій лише 5 % [9, с. 46]. Такі характеристики стосуються «церковних» і «нецерковних» православних, прихильників як Київського, так і Московського патріархатів, включаючи різні соціально-демографічні категорії.

Православним віруючим в Україні властиве й зниження значимості релігійних практик. Так, майже половина (48 %) віруючих відвідують служби тільки на релігійні свята; 44 % роблять це значно частіше, в тому числі 4 % – частіше, ніж раз на тиждень, 17 % – щотижня, а 23 % – щомісяця. Частка тих, хто відвідує служби щотижня, серед вірних УПЦ – 16 %, УПЦ-КП – 12 %. Прикметно, що серед вірних обох православних Церков більшість (і майже однакові частки – 54–55 %) становлять ті, хто відвідує служби лише на релігійні свята. Привертає увагу, що більшість (64 %) невіруючих і тих, хто вагається між вірою і невір'ям (62 %), відвідують служби саме на релігійні свята [9, с. 39]. Соціологічні дані засвідчують, що приналежність до православної інституції є достатньою підставою для визначення віруючими власної ідентифікаційної моделі, без суттєвого заглиблення в сутність конфесійного розколу.

Відтак за основними світоглядними позиціями та іншими формальними й соціальними параметрами в Церквах українського православ'я спостерігається чітка однотипність. Православні церкви характеризуються тенденцією до зменшення традиційної світоглядної складової, частковим витісненням її культово-ритуальною практикою, традиційним православним обрядовіством, наявністю оцерковлених віруючих, котрі відвідують храми не частіше, ніж раз на місяць, що свідчить про індивідуалізацію релігійного досвіду. Це дає підставу стверджувати про значну схожість, якщо не тотожність, повсякденної реальності всіх українських православних віруючих.

Повсякденністю релігії вчені вважають функціонування релігії в щоденних соціальних умовах, її соціальна роль, цінності та норми, релігійні відносини й релігійна діяльність, що вибудовуються на їх основі й становлять ядро релігійно-конфесійного життя, його проєкцію в зовнішній, соціальний світ [15]. Значною мірою релігійна повсякденність віруючих складається в релігійній громаді, повсякденна реальність якої, розвиваючись як самостійний феномен, не виключає формування світу повсякденності окремих індивідів громади. Розглянемо деякі компоненти релігійної повсякденності оцерковлених віруючих українського православ'я, що реалізуються, як правило, під керівництвом священика.

Статут про управління Української православної церкви покладає на настоятеля парафії організацію катехизаторської, благодійної, церковно-суспільної, освітньої та просвітницької діяльності парафії [10]. Так, добродійна діяльність є вираженням одного з головних положень церковної доктрини – ідеї милосердя, співчуття, любові до ближнього. Відзначимо, що саме виконання цього віроповчального моменту найбільш повно й глибоко характеризує релігійний спектр парадигм, які культивує громада.

Важливого значення Церква надає місіонерській діяльності, адже «місія та євангелізація – це справа не окремих церковних інституцій, синодальних відділів, братств чи сестринств, ієрархів чи священників, а всього народу Божого, тобто кожної єпархії, кожної парафії та кожної людини, починаючи від єпископа і закінчуючи всіма вірними. Для цього не потрібно засновувати особливих місіонерських парафій чи церковних структур. Кожна парафія має стати місіонерською, а кожний християнин – місіонером, який свідчив би про Христа якщо не словом, то самим своїм життям» [3].

Відтак до місіонерської справи у більшості релігійних громад причетні всі їх члени, оскільки сумлінне виконання цього обов'язку свідчить про відданість релігійного індивіда пропагованому громадою віровченню. Місіонерська діяльність є своєрідним еталоном глибини релігійних переконань особи, її вірності в служінні релігійному ідеалу. Залучення до місіонерської діяльності оцерковлених людей є основним завданням розвитку православного служіння. Місіонерська діяльність пов'язана з рівнем релігійної самосвідомості людини, адже місіонерами мають стати майже всі члени громади. Відтак громаді слід культивувати у віруючих відповідні риси та здібності, піднести їх самосвідомість до такого рівня, щоб вони, усвідомивши власну відповідальність, брали участь в розповсюдженні релігійності. Досвід засвідчує, що плідна місіонерська робота здійснюється тими членами релігійних спільнот, що належать до згуртованих громад, які об'єднують у своєму членстві релігійно свідомих, вірних віровченню членів [1, с. 551–552].

Церковні документи відзначають, що активне місіонерське служіння мирян є однією з умов виходу з кризової ситуації, що склалася в області катехизації та місії [6]. Участь в місіонерській діяльності досягається участю мирян в богослужінні через несення послуху на кліросі, у вівтарі, організацію престольних свят та інших церковних торжеств, а також встановлення постійних храмових чергувань для спілкування з неоцерковленими людьми, залучення мирян до участі в

соціальної дияконії, широку організацію місіонерських парафіяльних гуртків.

Характерною рисою повсякденності православних громад є обов'язок їх членів поширювати богословське просвітництво (катехизацію). В цьому контексті Церква вбачає корисною участь мирян у церковних конференціях, диспутах, інтернет-форумах, у теле- і радіопередачах, благодійних акціях та інших формах суспільної активності, просвітницькій діяльності, спрямованій на формування правильного уявлення про ієрархію християнських цінностей, що передбачає створення сучасної науково-богословської методологічної бази [6]. Віруючі також мають право здійснювати (келійно) всі богослужіння, викладені в Часослові, а також – таїнство хрещення в разі крайньої потреби. У православній Літургії миряни беруть безпосередню участь, оскільки священик звершує її від імені громади.

Без сумніву, релігія задовольняє потреби віруючих індивідів, зокрема, потреби в моральній підтримці, соціальної активності, що реалізуються в релігійній громаді, яка здійснює повсякденний вплив на своїх членів, в тому числі й шляхом задоволення потреби в спілкуванні. Суть релігійної комунікації, на думку М. Петрушкевич, «полягає в обміні релігійною інформацією, орієнтації на спілкування віруючих між собою та з божеством, прояві діалогічності релігії як такої. Релігійна комунікація опредмечується в комунікаційній функції, що є частиною загальної функціональної системи, вона нерозривно пов'язана з основними (світоглядна, компенсаційна, регулятивна та ін.) та додатковими (культуроформуюча, культурозберігаюча та ін.) функціями, через цей зв'язок оптимально розкривається дія цієї функції як в індивідуальній, так і в суспільній сферах» [7, с. 6].

Соціальне значення в такий спосіб організованого релігійного життя полягає в підтримці спілкування і взаємодії в мікросвіті, який забезпечує певний рівень спільності поглядів та згуртованості. Проте, якщо в громаді увага концентрується лише на проведенні культово-обрядових заходів, її керівник перестає бути відкритим для віруючих, ізолюється від виконання пастирських і проповідницьких обов'язків, то значна частина парафіян залишається елементарно необізнаною з головними концептами віровчення, не знає текстів Святого Письма, не розуміє сакрального змісту літургійних дій, не усвідомлює моральних настанов релігії. В цьому випадку інститут професійних служителів неспроможний забезпечити задоволення світоглядних та духовних запитів релігійного індивіда, що реалізуються завдяки спілкуванню [1, с. 549].

Як бачимо, «православна» повсякденність – це цілісний соціокультурний життєвий світ віруючих, умова їх життєдіяльності, очевидна дійсність, в якій відбувається безпосереднє та опосередковане спілкування, виникає спільний комунікативний простір, що забезпечує соціалізацію людини. Релігійна повсякденність та її компоненти, що складають тканину буденної дійсності, наповнені людським змістом, виникають і формуються в спілкуванні, в постійних контактах між людьми. Відтак засобом повсякденної комунікації віруючих постає специфічна мова релігії. Спробуємо з'ясувати особливості релігійної комунікації у контексті повсякденного життя українських православних віруючих.

Мова релігії – це висловлювання, що використовуються в рамках релігійної поведінки, в яких індивіди виражають віру в існування надприродного, зв'язок з *sacrum* – постаттю Бога. До текстів релігійної мови належать Біблія, молитви, висловлювання, що функціонують в межах діяльності церкви – доктрини, моральні засади тощо. Осмислити можна лише релігійні предмети, процеси, явища, які вже зафіксовані мовою релігії. Релігійні терміни, за Д. Пивоваровим, переважно позначають такі групи цінностей: а) абсолютну цінність (Бог), б) цінності граничних цілей (Царство Боже, безсмертя душі, рай); в) земні засоби досягнення цих цілей (релігія, церква, віра, культ); г) цінності повсякденного життя, сакралізовані релігією [8].

Для релігійного тексту традиційно властивими вважаються вишукана метафорика, епітети тощо. В молитовних текстах високий стиль, як складова етикету, виражається переважно в актах ввічливості – привітанні, подяки, вибачення, формулюванні прохання. Вияви пошани, поваги або покори Богові складають перший з принципів формування звертання до Нього. У мові релігії розрізняють вірувальні констативи, що мають когнітивний характер і не когнітивні висловлювання, які не описують щось існуюче, не є істинними або помилковими, а містять творчий намір щось створити, висловлюють прохання, емоцію або волю. Вони можуть мати магічні форми молитви, клятви, прокляття, присяги, замовляння, славослів'я. Таким чином, мова релігії не лише інформує про передбачувані зв'язки людини з абсолютною реальністю, а й насичена творчим, емоційним та вольовим потенціалом віруючих [8].

Представники церкви зазначають, що сучасне літургійне відродження має на меті свідому участь вірних у літургії церкви як народу Божого, носіїв царського священства, а не пасивних мирян. Свідомою участю передбачає розуміння віруючими значення релігійних текстів, сенсу богослужіння, власної ролі в літургії, а не лише присутність у храмі, адже в церковній літургії клір та громада співслужать. На-

гальною потребою є необхідність перекладу богослужіння на сучасну українську мову або поновлення церковнослов'янської мови та виправлення помилок для тих громад, що хочуть зберегти цю мову в богослужінні. Богослужбова мова насичена біблійними образами, богословськими поняттями, метафорами з творів Святих Отців, тому для розуміння богослужіння недостатньо знати значення окремих слів. Потрібне знання Біблії, богословської спадщини Церкви та принципів літургійного богослов'я [3]. Очевидно, що така потреба є актуальною, навіть якщо йдеться про оцерковлених православних віруючих. В релігійних текстах існує група слів, культурно й історично пов'язаних з вірою та релігійними обрядами, наприклад, бібліїзми та теологічні терміни, розуміння яких потребує спеціальної підготовки.

Розмовна функція буденної мови завжди передбачає співрозмовника, тобто живий комунікативний дискурс. Виникаючи в контексті певної ситуації, мова набуває самостійності й зберігає структуру навіть після зникнення цієї ситуації. Мова має бути зрозумілою як специфічний зріз історії суспільства й культури. Не існує «індивідуальної» розмовної мови, оскільки вона має груповий характер. Особливо важливого значення набувають такі фактори як група-носії мови, ставлення індивіда до групи, ставлення групи до інших угруповань, динаміка всередині групи [4]. Участь у релігійних обрядах «сакралізує» висловлювання та їх формальні риси. Ритуал вимагає уникнення в контактах із саситум різниці між сакральною та розмовною мовами. Релігійні терміни і висловлювання, які й складають релігійну мову, вважає І. Васильєва, у містифікованій формі відображають дійсні відносини природного, соціального, культурного та інших середовищ. Мова релігії вкладає в повсякденну мову священний зміст. Використання термінів «спасіння», «спокута», «гріх» тощо не в релігійній мові, позбавляє їх священного змісту. З точки зору етимології, релігійних термінів у «чистому вигляді» не існує [2, с. 29]. Мову релігії відрізняє від світської об'єкт мовлення, адже вона говорить про надприродне. Завданням мови релігії є наближення світу Бога, про якого можна говорити лише за допомогою символів, порівнянь, метафор, парадоксів. Отже, незважаючи на вираження в багатьох текстах того ж наміру комунікації, що і в світському житті (прохання, подяка тощо), спосіб їх формулювання регулюють інші мовні зразки.

В цьому контексті цікавими є спостереження комунікативної структури прицерковного середовища, в якому А Тарабукіна виокремлює три ієрархічні шаблі: найнижчий – «неофіти», люди, які нещодавно ввійшли в структуру, основне коло – власне «церковні

люди», еліта – чернецтво і старецтво. Сучасна прицерковна субкультура характеризується містичним світоглядом своїх членів, побутом, що підлягає церковному розпорядку, певними мовними й жестовими стереотипами. На думку автора, буденна свідомість сприймає чужу субкультуру насамперед за зовнішнім виглядом і манерою поведінки, що є знаками приналежності до спільноти. «Церковних» жінок відрізняють хустки, довгі однакового вільного покрою спідниці, закритий одяг. Чоловіків – бороди, часто – довге, зав'язане позаду волосся. Виокремлює «церковних людей» тиха, підкреслено скромна мова, багата церковною лексикою, формулами самоприниження [11].

Мова релігії є контекстом, в якому лексеми загальнонародної мови набувають найвищого аксіологічного значення. Своєрідність фольклору «церковних людей», зазначає А. Тарабукіна, значною мірою пов'язана з «книжним» характером культури прицерковного середовища. «Церковні люди» добре знають православну літературу, чимало з них володіють церковно – слов'янською мовою. Фольклорні тексти, що існують у прицерковній субкультурі, як правило, структуруються за книжними зразками. Функціонування фольклорних текстів залежить від комунікативної ситуації (форма спілкування) їх відтворення, що визначає структуру жанрового утворення. Так, для «духовної бесіди» – комунікативної ситуації з жорстким етикетом – актуальні естетично оформлені жанри. Більшість текстів бесіди мають тривале життя в традиції та широку сферу розповсюдження. Спільна молитва, як спілкування з «горішнім» світом, реалізується в ритуалізованих фольклорних формах (духовні вірші, молитви, акафісти). Для ситуативного спілкування використовуються неструктуровані жанрові утворення [11].

Таким чином, релігійна повсякденність постає обов'язковим і невід'ємним підґрунтям релігійної комунікації оцерковлених православних віруючих. Важливими компонентами повсякденності віруючих українського православ'я є місіонерська діяльність, богословське просвітництво, добротинність, участь в управлінні церквою через виборність архієреїв, в реалізації важливе значення має релігійна комунікація. Основним чинником релігійної сфери життя та характеру комунікації віруючих українського православ'я на повсякденному рівні є мова релігії. Перспективою майбутніх досліджень автор вбачає роль комунікації у процесі релігійної соціалізації оцерковлених православних віруючих.

Список використаних джерел:

1. Академічне релігієзнавство. Підручник / За ред. А. Колодного. – К. : Світ Знань, 2000. – 862 с.

2. Васильєва І. В. Людина у релігійному вимірі: методологічні аспекти : автореф. дис.... доктора філос. наук: 09.00.11 / Ірина Василівна Васильєва / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – 37 с.
3. Дудченко А. Викик секуляризації в Україні та наша можлива відповідь [Електронний ресурс] / А. Дудченко. – Режим доступу : <http://archivorthodoxy.com/page-2424.html>
4. Касавин І. Т. Анализ повседневности [Электронный ресурс] / И. Т. Касавин, С. П. Щавелев. – Режим доступа : <http://journal.iph.ras.ru/alltag.doc>
5. Кырлежев А. «Безрелигиозное христианство» в «совершеннолетнем мире»? [Электронный ресурс] / А. Кырлежев. – Режим доступа : http://reshma.nov.ru/texts/kirzhelev_bezrelig_sovershen.htm
6. Місіонерська діяльність Української Православної Церкви [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archiv.orthodox.org.ua/page-223.html>
7. Петрушкевич М. С. Релігійні комунікації: християнський контекст. Монографія. – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. – 228 с.
8. Пивоваров Д. В. О языке религии. Произойдет ли в наступившем тысячелетии лингво-компьютерный синтез? [Электронный ресурс] / Д. В. Пивоваров. – Режим доступа : www.portal-credo.ru/site/?act=lib&id=1790
9. Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин. Інформаційно-аналітичні матеріали до круглого столу на тему: «Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку» [8 лютого 2011 р.]. – К. : Центр Разумкова, 2011. – 82 с.
10. Статут про управління Української Православної Церкви [Електронний ресурс]. – Режим доступу : orthodox.org.ua/page/statut-upts
11. Тарабукина А. В. Фольклор и культура прицерковного круга. Дисс.... канд. филол. наук: 10.01.09 – Фольклористика [Электронный ресурс] / Тарабукина Арина Валерьевна ; Институт русской литературы (Пушкинский Дом). – СПб., 2000. – Режим доступа : ruthenia.ru...Tarabukina/arina_tarabukina.html
12. Українське Православ'я на рубежі епох. Виклики сучасності, тенденції розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : gisu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/uocomp_doc/39158
13. Чорноморець Ю. Сучасні проблеми з релігійною ідентичністю: трагедія православ'я [Електронний ресурс] / Ю. Чорноморець. – Режим доступу : gisu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/42544/
14. Чорноморець Ю. Церква в інформаційному суспільстві: як уникнути принципових помилок і суттєвих іміджевих втрат? [Електронний ресурс] / Ю. Чорноморець. – Режим доступу : <http://www.religion.in.ua/main/analitica/15662-cerkva-v-informacijnomu-uspilstvi-yak-uniknuti-p...>
15. Элбакян Е. Повседневность в мире религии, религия в мире повседневности [Электронный ресурс] / Е. Элбакян. – Режим доступа : <http://www.religiopolis.org/religiovedenie/5985-povsednevnost-religii-ili-religija-povsednevnost...>